

Xalıqtıń sóz gawharı –aytı

Bazarbaeva Biybinaz

Magistrant, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Qaraqalpaq til hám ádebiyatı qánigeligi

Ilmiy basshı: Keńesbaeva SH.K filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı(PhD),

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq

Ádebiyatı kafedrası Nókis, Qaraqalpaqstan

Kalit sózlar: javob mushoira, mushoiralar tahlili, jumboqli mushoira.

Ключевые слова: ответ мушоира, анализ мушоиры, загадочная мушойра

Key words: the answer is mushoira, the analysis of mushoiras, enigmatic mushoira

Kóp millet, xalıqlarǵa tán bolǵan salt, dástúr jırlarınıń biri milliy mentalitetti, ózlikti, úrp-ádet, social mádeniylikti ańlatıwshı ózeklerden biri aytıs sanaladı. Qaraqalpaq xalqına hár tárepleme jaqın el-milletler qazaq, qırǵız, bashqırt, noǵaylarda ushırasadı. Demek bul olardıń óz ara mádeniy, ruwxıy baylanısınıń jaqın ekenligin jáne bir dáliyli, onıń kelip shıǵıw derklerinde kóp ásirlik tariyxqa barıp taqaladı. Onıń negizi jeke adamnıń dóretpelerinde de ushırasıp otıradı: “...Jiyenniń ayırım shıǵarmalarınń improvizaciyalıq xarakterdegi aytıslardan aytarlıqtay ayırmashılıq joq. Mısalı: onıń “Ber túyemdi”, “Há, xanımız, xanımız” shıǵarmalarında aytıslıq dástúr ańlasılıp turadı. Bular dialog formasındaǵı eki táreptiń aytısı bolmaǵanı menen, aytıstıń bir tárepi sıpatında kózge taslanadı,....”¹

Aytıslardaǵı tiykargı ańlasılıp turǵan maqset waqıttı mazmunlı ótkeriw ushın átirapındaǵılardıń aqlıy sanası, sóz sheberligin sınaw tárizinde bolsa, usıǵan baylanıslı birneshe tematikalıq toparlarǵa: muhabbat, juwap, jumbaq, geshtek-otırıspa aytısları hám taǵı basqa túrleri rawajlanıp barılǵan. Olardıń ishindegi kózge taslanatuǵın másele aytıstıń jumbaq túri birneshe aylarǵa shekem el gezip juwapın tabıw ushın el aralǵan.

Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵında bul jumbaq aytısları juwap aytısları menen berilgen. Házirgi kúnge shekem aytıslar hám onıń tematikası hár túrli klassifikaciyanıp kiyatır. Ol tematikalar óz ishinde bir neshe tarmaq, shaqapshalarǵa bólingen. Bir qaraǵanda aytıstı úsh toparǵa ǵana bólip qaraymız. Al tereńnen qaraǵanıımızda olardıń ózi de bir qansha tarmaq hám ashılıp bara beretuǵın tereń bay mazmunnan ibarat ekenligin sezemiz.

Juwap- aytısı kóbinese qız-jigitler arasında ayılǵanlıqtan jumbaq aytısın bólip qarawǵa bolarlıqtay. Ilimpazlardıń aytıp ótkenindey burında sheshenlik sózler, háwjardı da aytıstıń ishinde qaraǵan. Keyin ala olar bólek taraw sıpatında alıp qaraldı. Soǵan qarap

¹ [К.Алламбергенов Қарақалпақ әдебиятында айтыс Нөкіс «Қарақалпақстан» 1989]

aytıwımızǵa boladı jumbaq aytılarınıń ózi de keyin ala ilimiy aspektlerde óz aldına bóliniwi itimal. Sebebi juwap aytısı shayırlar aytısına salıstırmaǵı jaqınlaw. Jumbaq aytısında tiykarǵı negiz jumbaqqa qaratıladı. Juwapta improvizatorlıq penen juwap qaytarıw sheberligi sınılsa, jumbaq aytısında predmet, qubılıs, waqıyaǵa abstrakt baylanıslı sorawlar qoyılıp dál juwapın tabıw kerek boladı. Olar jumbaqtan baslanıp jumbaq penen tamamlanadı.

Mısalı jumbaq aytısında:

Jigit: -Aspanda bir daraq,

Bir qayın, bir tal,

Bir sabaqta eki alma,

Biri sheker, biri pal.

Qız: -Qayın degeniń-qamıslıq,

Moynıń sal degeniń –jigitlik,

Sheker degeniń shay bolar,

Pal degeniń qant bolar.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, aytılar janrlıq tematikalıq jaqtan kóp túrli bolǵanlıqtan házirgi zaman kózqarasınan klassifikaciyalaw onıń qırları menen sırların ashıw ilimniń janalıǵın bayıtıwda áhmiyetli máselelerdiń biri.

Usı orında Qazaq ádebiyatına názer salıp qarasaq, jumbaq aytısın shet elli ilimpazlarınıń tań qalǵanına toqtap tómendegi pikirdi keltiredi. “Qazaq ádebiyatınıń suwırıpsalmalıq óneriniń erekshe damıǵan biyik shıńı ekendigin, onıń ulttıq sıpattarın dáleldew ushın jazılǵan zerttewler XIX ǵasırdıń ekinshi jartısınan baslap járiyalanıp Resey, Evropa ǵalımdarın tańlandırıp tastaǵan edi. Ásirese olar jumbaq aytıstardı suwırıpsalma ónerdegi asa iri qubılıs dep túsindi.”²

Aytılardıń ishindegi shayırlar aytısı óz ideya mazmunı menen dıqqatqa ılayıq. Aytıs taralǵan ellerde shayırlar aytısınıń júdá abıroylı, tanıqlı sóz sheberleri bar. Qaraqalpaq shayırlar aytısı degende eń awele kóz aldımızǵa Ájiniyaz hám Qız Meńesh elesleydi. Óytkeni qazaqtıń hayal qızlardan sózge sheber aytısıwshısı hám qaraqalpaqtıń klassik shayıń Ájiniyazdıń qaraqalpaq xalqı menen birge qazaq xalqı arasında belgili ayytıslardan biri. Aytıstaǵı sóz marjanları aytıstıń naǵız tawıp ayılǵan hám onı kámine keltirip atqarǵan naqma-naq juwapları aytıs talabına tolıq juwap beredi. Sebebi aytısta

² [Bilal Quanysh Айтыс дәстүрі: өткени, бүгін мен келешегі-Qamshy.kz 2013]

kompozitsiyalıq qurılıs öz ornında sózler mádeniyatlı, ádebiy, etikalıq jaqtan adamğa özgeshe tásir qaldıradı.

Basqa pánlerdegi sıyaqlı ádebiyat ilimi de salıstırmalı úyreniwdi talap etedi. Qazaq xalqı menen qaraqalpaq xalıqlarında da Ájiniyaz benen Qız Meñeshtıń aytısı saqlap qalınan buni biz Qazaq xalıq dóretpesi “Qazaq antologiyası” kitabınıń I tomı yaǵnıy, aytis tomında Ájiniyaz benen Qız Meñeshtıń aytısı keltirilgen. Bizge belgili olar arasındaǵı aytis úsh mártebe bolıp ótken. Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵındaǵı aytis penen Qazaq antologiyasındaǵı aytis biraz ózgesherек, qazaq versiyasında bul aytis tolıgıraqtay seziledi sebebi, Qazaq antologiyasında shayır Ájiniyazdıń sálem berip baslanatugin mina qatarlar qaraqalpaq folklorında gezlespeydi. Olar on toǵız kupletti quraydı.

Jigitler, sálem berdik jambastaǵan,

Ár jerde óleń aytıp, alastaǵan.

Qazaqtıń óleń aytqısh qızı qayda,

Biz kelmey, jalǵız ózi toy bastaǵan?

Bunnan sońǵı qatarlardı oqıp qaraǵanıımızda Mırza Qojban shayırdı ayaq-qolın baylap ákelgeni haqqında gáp boladı buǵan juwap retinde Qısh Meñesh Qojbandı maqtawǵa turarlıq emes ekenligin, jankúyer adamı emes ekenligin tán aladı, biraq biykardan-biyykar bul halǵa túsiwi múmkin ekenligi, toyda aytısqa jaqsı saz-sáwbet qurǵan adamlardı xalıq umıtpaydı dep durıs pikir bildiredi.

Qaraqalpaq folklorında bul aytis xalıq aytqa variantı menen Qız Meñesh baslaǵan mina qatarlardan baslanadı.

-Moldeke, óleń aytıp harıdıń ba?

Bolmasa, jasıń jetip qarıdıń ba?

Qızıman Baytursınnıń, atım Meñesh

Moldeke, áli meni tanıdıń ba?

Bul aytısqa qaraqalpaq ilimpazlarınıń kópshiligi pikir bildiredi. Sonday-aq tuwısqan qazaq ilimpazınıń bir maqalasında “Meñesh qız ben Ájiniyaz aqın aytısındaǵı Ájiniyaz aqınıń “Kezdeysoq jaw kelse de tartınbaǵan” dewi de Meñesh qızdı esh nárseden qaymıqpaytın, ózine óte senimdi aqın retinde tanıtadı. Bul aytıstıń ózindik ereksheligi bar. Munda Sır boyınan shıqqan aqın qızdıń qarsılası qazaq aqını emes, kórshiles ózge eldiń tanımal aqını, dálirek aytqanda qaraqalpaq ádibiyetiniń klassigi Ájiniyaz Qosıbay ulı(1824-1878) bolatın. Qaraqalpaq aqını Ájiniyazdıń “Ózińdey ullı aqın mırza qızdan” nemese “Qız Meñesh sóziń ashshı, tiliń maylı”degen sózderi qazaq qızınıń aqındıq

dárejesin joǵarı baǵalap qurmettegendey”³. Haqıyqatında bul aytıs joqarıda aytıp ótkenimizdey óz ara doslıq, házil-dálkek, etika-estetikalıq tárepten kelisimli etip aytısqan.

Janede bul miynette Dáme ham Mansurdıń aytısı berilgen Dame qazaq qızı retinde Mansur qaraqalpaq jigiti retinde berilgen, al qaraqalpaq folklorında bolsa, Dame qaraqalpaq Mansur qazaq aytısıwshısı dep keltirilgen.

S.Muqanov “Qazaqtıń XVIII-XIX ǵasırdáǵı ádibiyetinen tayrıyxınan ocherkter” degen eńbiginde aytıs dástúrinin órkendegen kezeńi XIX ǵasır ekenin ayta kelip, aytıs arqalı elge tanımál bolǵan mınanday qazaqtıń aqın qızdarın ataydı: “Kúykentay, Shárip-Jamal, Dáme, Ulbiyke. t.b” dep keltirip qazaq baqsı aytısıwshısın mına sıpatlardı berip ótedi. “Alayda, aqın jigitterdin óz baǵın sınaw ushin qızdardı arnayı izdep barıwınıń ózinde úlken mán bar. Ol sol qızdardıń aqındıq dańqınıń osal emestigi. Munı aytıs óleńderiniń mazmunına da bayqawǵa boladı. Máselen, Dáme qız ben Mansur aqınıń aytısındaǵı

“Esittik Dáme qızdın sırttan dańqın,

Jeńilgen talay jigít oylap bilgen” degen joldarın Dáme qızdınaytıs arqalı aqın qızdın esimi elge keńinen tanımál boladı.” -dep keltiredi⁴.

Al qaraqalpaq folklorındaǵı mına qatarlarda

Qaraqalpaq “sarań” dep bir sóz ayttnı,

Warlamay, óshire ǵoy únińdi sen.

Qaraqalpaq hám qazaq bastan eǵiz.

Qashann-aq aralas ósken elmiz.

Kómir satıp alamız kók teńgeni,

Kásibi elimizdin kópten bergi,

Kiyizin qaptay jazıp nargá artıp,

Samarqand, Buxara barıp tóger jeri.

-dep qaraqalpaq ekenin dálillewshi bir neshe mısallar bar.

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq milliy awızeki ǵziynelerinen biri aytıs óziniń kórkem formalılıǵı, kórkemliliǵı, mazmunı menen ajralıp tursa. Onıń izlengen hám ele ádebiyatta

³ [Ө.С.Күнімжан «Айтыскер ақын қыздардың тұлғасы» rusnauka.com]

⁴ [С.Мұқанов «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» Алматы: Қазақстан, 1942; Екінші басылым. Алматы: Арыс, 2002.]

Google
Scholar

doi

izertlewdi talap etet(uğın jańalıqlarğa da bay bolıp tabıladı bunı biz joqarıda bir ǵana xalıq penen salıstırmalı úyrenip kórdik.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Қарақалпақ фольклоры. Коп томлық Нөкис «ИЛИМ» 2015 94-том
2. К.Алламбергенов Қарақалпақ әдебиятында айтыс Нөкис «Қарақалпақстан» 1989
3. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс I том «КҮЛТЕГІН» АСТАНА 2014
4. С.Мұқанов «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» Алматы: Қазақстан, 1942; Екінші басылым. Алматы: Арыс, 2002.
5. Bilal Quanysh. Айтыс дәстури: өткени, бүгіні мен келешегі-Qamshy.kz 2013

Rezyume: Biz bu maqolada qoraqalpoq oğizaki ijodidagi mushoyraning adabiyotdagi órni haqida qisqacha izlanish olib bordik.

Резюме: В данной статье мы провели краткое исследование роли мушойры в каракалпакских устных произведениях в литературе.

Summary: In this article, we have conducted a brief research on the role of mushoira in Karakalpak oral works in literature.